

Володимир Борщевич

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті простежено вплив військово-політичних та внутрішньо-станових чинників на зміну чисельного складу православного духовенства Волині протягом 1939 – 1945 рр., окреслено причини, напрями і масштаби переміщень священників краю, особливу увагу звернуто на долю чернецтва.

Ключові слова: православне духовенство, чернецтво, Волинь, війна.

В статье прослежено влияние военно-политических и внутренне-сословных факторов на изменение численности православного духовенства Вольни на протяжении 1939 – 1945 гг., очерчено причины, направления и масштабы передвижений священников края, особенное внимание обращено на судьбу монашества.

Ключевые слова: православное духовенство, монашество, Вольнь, война.

In the article influenced the military, political and class factors on change of number of orthodox clergy of Volyn in 1939 – 1945. It is named the reasons, directions and scales of movings of priests of edge. The special attention is turned on a monkhood.

Key words: the orthodox clergy, the monkhood, Volyn, war.

Протягом різних періодів існування волинського православного духовенства його чисельні параметри свідчили про «комфортність» почування верстви в тих чи інших політичних і соціально-економічних конфігураціях. Друга світова війна стала часом найбільших потрясінь століття, які позначились і на кількісних характеристиках волинського кліру. Їх взаємозв'язок, масштаби втрат і джерела поповненнь спробуємо проілюструвати мовою історичних фактів.

На сталінські та нацистські репресії, скеровані проти православного духовенства в роки Другої світової війни, звертали увагу зарубіжні дослідники. Так, Ф. Геер став творцем вигадки про масові акції українського підпілля проти автономного духовенства краю [65]. За ним неправдиві відомості охоче повторили Д. Поспеловський [57] і М. Шкаровський [63] та інші. Жоден із науковців не взявся за вивчен-

ня волинського духовенства в роки війни, а надто за встановлення істинних обсягів втрат верстви і їх причин.

З огляду на недостатню увагу науковців до питання, спроби фальсифікації минулого метою статті вважаємо встановлення реальних чисельних параметрів верстви.

Восени 1939 р. Радянський Союз включив Волинь до свого складу, розпочавши новий етап в житті духовної верстви краю. Більшовицький режим відразу розгорнув широку антицерковну кампанію. Серед перших жертв тоталітарної влади був о. Стефан Яновський, якого вивезено в Казахстан у концентраційний табір [59, с. 118]. Частина священників рятувалась втечею в зону контролю вермахту. До таких належали о. Авксентій Рудіков [1], о. Іов (Скакальський) [46, с. 7]. У січні 1940 р. Волинь із сім'єю залишив священник Віталій Сагайдаківський [59, с. 118], о. Василь Варварів із родичем о. Йосипом Василевим [12, с. 37], а в березні – о. Іван Кремінський [52]. Німецько-радянськими домовленостями про переміщення населення скористався у 1940 р. о. Павло Пашевський і під виглядом волинського німця залишив радянську територію [5].

Не лише безпосередні репресії позначилися на чисельності духовенства і їх сімей, але й тяжка моральна атмосфера, постійне очікування переслідувань. Саме це стало причиною психологічних потрясінь і смерті матушки священника Павла Артемюка зимою 1939 – 1940 рр. [61, с. 20]. У 1940 р. енкавєєсівці розстріляли о. Данилевича разом із братом [64]. У червні того ж року заарештовано настоятеля церкви с. Забороль Рівненського повіту о. Івана Сиротенка [15]. Іерей свідчив, що в радянській тюрмі загинули о. Василь Степанович та псаломщик Борис Буткевич. Траплялися втрати духовною верствою членів через відмову від сану. Факт деградації священника зафіксовано в Острожецькому районі на Рівненщині, де о. Борис Атаманенко 2 червня 1940 р. відмовився від сану [2].

Радянське панування на Волині, як це не дивно, відкрило можливість повернення в православ'я тих, хто перейшов в унію. У 1940 р. о. Вікторовський вийшов зі складу уніатського кліру, а в наступному був приєднаний до Православної церкви єпископом Полікарпом (Сікорським) [19, арк. 40]. Зазнало втрат волинське чернецтво. Наприклад, в Обицькому Миколаївському жіночому монастирі з 64 сестер залишилась 20 станом на 1 січня 1941 р. [7].

Початок німецько-радянської війни також позначений арештами волинського духовенства. Перед відступом сталінський режим провів своєрідну зачистку, жертвами якої стали архієпископ Олексій (Громадський), о. Леонід Петропавловський, о. Михайло Яковлів, о. Пилип

Брянський та інші. Владика Олексія енкавеесівці заарештували вночі 22 червня в Крем'янецькому Богоявленському монастирі [53, с. 303].

Трагічним виявився арешт для о. Михайла Яковліва. Радянські каральні органи затримали священника Рівненського собору 23 червня 1941 р. Пізніше о. Михайло потрапив в Астраханську в'язницю № 2 [44, арк. 28]. Матеріали справи рівненські енкавеесівці згодом загубили. В Астрахані справу відновили і на підставі показів свідків вважали, що Яковлів заслуговує на 8 років тюрми. Однак, рішення суду священник не дочекався і помер, як писали енкавеесівці, «від за-непаду серцевої діяльності» 19 червня 1942 р. [44, арк. 45]. На другий день німецько-радянської війни більшовики заарештували о. Пилипа Брянського [36, арк. 21]. Священик походив з волинської духовної родини, закінчив духовну семінарію в Крем'янці. Отець Пилип належав до молодого національно-свідомої генерації волинського духовенства. Отець Тимофій Міненко зазначав, що протягом радянської окупації арештовано 50 священників, яких замордовано і розстріляно, а більшість вивезено в радянські концентраційні табори [53, с. 303].

Релігійна політика німецької окупаційної влади полягала у використанні Православної церкви з пропагандистською метою – дозволено відкриття церков, монастирів, в окремих випадках урочисто. Не йшлося про підтримку якогось напрямку. Важливим було не допустити створення єдиної Української автокефальної православної церкви. Названі обставини відкрили перед волинським духовенством шлях поповнення рядів.

Окремі з священників, котрі врятувались від радянських репресій втечею у Генеральну Губернію, після початку німецько-радянської війни повернулись на Волинь. Серед них і відомий український душпастир Микола Малюжинський [14, с. 159]. Відновлено чернече життя в Зимненському монастирі. До 6 черниць владика Полікарп (Сікорський) прислав ще 6 осіб [53, с. 301].

Церковне відродження торкнулось Житомирщини. У вересні 1941 р. у Житомирі відкрито всі храми і в трьох із них здійснювали відправи. У чотирьох навколишніх селах також діяли церкви. Реєстрацію духовенства, ремонт храмів взяв на себе відділ культів Житомирського обласного управління [58]. Загалом же протягом 1941 – 1943 рр. у Житомирі діяло шість храмів, а в області – приблизно 330 церков і молитовних будинків Автономної церкви [20, арк. 70]. Відновлення церковного життя на східних землях породило попит на священничі кадри. Джерелом їх постачання стала Волинь. Наприклад, відомо, що восени 1941 р. на Харківщині з'явився о. Кравчук [23, арк. 78]. Як

правило, єпископи Автокефальної і Автономної церков (у переважній більшості вихідці з Волинської єпархії) на перших порах розв'язували кадровий голод, запрошуючи на службу волинське духовенство.

Для заповнення вакантних парафій Волинської єпархії протягом серпня-грудня 1941 р. рукоположено 20 священників [31, арк. 22]. Загалом в окупаційний період висвяту отримало понад шістдесят осіб. Крім ієрейських у другій половині 1941 р. здійснено й низку архієрейських висвят. Православні єпископи зібрались у серпні в Почаєві на собор, де проголошено Автономну церкву в Україні. Протягом 8-10 лютого 1942 р. у Пінську рукоположено двох єпископів для Автокефальної церкви в Україні – владик Никанора (Абрамовича) та Ігоря (Губу). Вже 13 березня єпископ Никанор прибув у Київ для організації парафіяльного життя [11, с. 9].

Володіємо документами про чисельність парафій Крем'янецької округи у лютому 1942 р. – сто двадцять п'ять парафій, включно із Загацький монастирем, обслуговувало 115 священників [2]. Порівняно із 1921 р. число духовенства округи суттєво не змінилось.

Про волинське духовенство як донора церковних кадрів для усієї України свідчать численні призначення. У 1942 р. настоятелем собору у Вінниці став о. Ростислав Квасницький [47, с. 8]. На початку березня в Проскурові у Свято-Покровському храмі о. Микола Скрипник (родом з Волині) з дияконом Рижевським відслужили панахиду по Тарасові Шевченкові [62]. Відомо також про виїзд у Прилуки на Полтавщині Платона Чирви [22, арк. 136].

Газета «Волинь» на початку липня 1942 р. повідомляла, що в Україні діє чотирнадцять єпископів і понад 500 священників у 500 парафіях Автокефальної церкви. На думку автора інформації – це 80-85% організованих громад в Україні [16], що було очевидним перебільшенням.

Творення єпископату в 1942 р. мало на меті заповнити вакуум у східній Україні. Одним із кандидатів в архієреї став архімандрит Серафим (Кушнерук) [32, арк. 53]. Після рукоположення в єпископи 31 липня його призначено вікарним єпископом Херсонсько-Миколаївської, пізніше правлячим Мелітопільсько-Таврійської єпархії.

Мав відповідні результати процес організації Рівненсько-Крем'янецької єпархії Автокефальної церкви. Вже у вересні 1942 р., згідно із реєстром, вона нараховувала 219 парафій [35]. За час перебування на Рівненській вікарній кафедрі з середини липня до кінця грудня 1942 р. єпископ Автокефальної церкви Платон (Артемюк) здійснив 13 дияконських свячень, 10 священничих і 2 постриги в іподиякони та 1 в читці [42, арк. 1].

Грудень 1942 р. започаткував сумний перелік жертв серед волинського духовенства. 27 грудня в храмі Дерманського монастиря відправлено панахиду по вбитому священникові Шишликові [29, арк. 34]. Отець походив із Дерманя і на запрошення єпископа Симона (Івановського) служив у Чернігові. Очевидно, у грудні він загинув від рук радянських партизан. Розгортання у 1943 р. українського руху опору й відповідні каральні акції нацистів безпосередньо заторкнули волинське духовенство. Окупаційна влада вважала, що православні священники відповідальні за повстання і можуть вплинути на його учасників. У лютому німці за допомогою польської поліції прибули «умиротворювати» с. Варковичі на Дубенщині: заарештовано 22 особи серед них – о. Андрія Кирилюка та диякона Мойсея Фірковського. Восьмого березня їх та кілька сотень українців, заручників Рівненської в'язниці, розстріляли [10]. У с. Сенкевичівка на Волині 6-8 квітня 1943 р. нацисти затримали представників місцевої української адміністрації і священника [26, арк. 83]. В останній третині квітня вбито настоятеля храму с. Навіз, а в с. Доросині затримано священника, дяка, вчителя та інших осіб – усього 10 чоловік [26, арк. 84]. Під час нападу на с. Ставрів німецькі карателі та їх спільники, – польська поліція, заарештували о. Саковича. Сталося це 29 квітня. На другий день Пасхи 1943 р. радянські партизани розстріляли у вівтарі храму священника Олександра Білецького [6].

Резонансне вбивство сталося 7 травня 1943 р. Дорогою в Луцьк автомобіль крем'янецького гебітскомісара обстріляли українські партизани мельниківської орієнтації. Загинули глава Автономної церкви митрополит Олексій (Громадський), секретар Волинської духовної консисторії протоієрей Федір Юркевич, перекладач Марко Жихарєв та водій Олександр Мельничук [55]. Убивство церковного адміністратора намагались використати нацисти з пропагандивною метою – у пресі заявлено, що злочин здійснили радянські партизани [54]. Відповідні тексти повідомлень розіслало Німецьке інформаційне бюро усім легальним часописам краю для обов'язкового опублікування.

Оформлення конкуруючих серед православного духовенства Волині української та проросійської груп в церковні інституції призвело до перенасичення краю духовними кадрами. Вірні не мали відповідних ресурсів для утримання усіх рукоположених. З'явились заштатні священники, котрі не мали місця служби. Дубенський автономний благочинний протопресвітер В.Ковальський доповідав 17 червня 1943 р. у консисторію в Крем'янці про наявність позаштатних священників. Таких у благочинні нараховувалось аж дванадцять осіб [2]. Серед тих, хто не мав парафій благочинний Вербівської округи протоієрей С. Кващев-

ський, колишній військовий священник Тихон Киричук, протоієрей Терентій Шиманов та інші. Окремі із позаштатних були невострєбувані через небажання громади мати священника Автономної церкви.

На Радивилівщині влітку 1943 р. було лише два позаштатних священники: отець Костянтин Швець в Опарипсах як помічник свого батька-настоятеля і диякон Григорій Андросюк, котрий чекав висвяти в ієреї [2]. Не мав парафії й о. Макарій Казмірук. Священник закінчив пастирський богословський курс, отримав ієрейську висвяту на початку травня 1943 р. і вдома чекав призначення. Не прийняли о. Леоніда Павловського парафіяни Зборишова Берестецького благочиння і він залишився запасним священником деканату та помічником о. Іоана Нікольського [2]. Другим заштатним священником деканату рахувався німечний о. Федір Зазулевич.

Своєрідним місцем концентрації заштатних священників став Крем'янець. Вісім осіб духовного стану проживало в місті: один із них – о. Флор Карнковський – мав більше сімдесяти років і не міг виконувати пастирські обов'язки; два диякони о. Володимир Ганжук і о. Тимофій Ключ – вважалися приписаними до Миколаївської церкви Богоявленського монастиря; інші залишались без призначення. Загалом же у Волинській єпархії Автономної церкви мешкав 21 позаштатний священник і диякон.

З офіційних видань Автокефальної церкви дізнаємось про чисельність парафій, а, отже, й духовенства Рівненсько-Крем'янецької єпархії. У її шести округах (Рівненській, Дубенській, Костопільській, Крем'янецькій, Заславській та Антонінській) нараховували 208 парафій. Припускаємо, що майже така ж кількість священників їх обслуговувала [33, арк. 7]. У складі Автокефальної церкви на той час вже перебував Дерманський монастир. Загалом, влітку 1943 р., за церковними даними, автокефальний напрямок мав в Україні 15 єпископів і понад 3000 священників [45, с. 9].

Друга половина 1943 р. помічена зростанням репресій проти православного духовенства. На Преображення Господнє, 19 серпня, у Дратові, неподалік Любліна, німці розстріляли священника [51, с. 33]. Жертвою нацистських репресій став настоятель автокефальної парафії в Майкові на Рівненщині протоієрей Володимир Тучемський. Про це у резолюції 23 серпня 1943 р. згадував єпископ Платон (Артемюк). Після смерті о. Тучемського залишились матушка Надія і доньки Марія, Лариса та Віра [38, арк. 158].

Під час чергової каральної акції проти УПА 3 вересня 1943 р. у Мильцях нацисти спалили усі селянські хати, пограбували місцевий Миколаївський монастир, ігумена Феофіла, ігумена Іоана, послушни-

ків Корнилія і Михаїла вбили і спалили [28, арк. 15]. Також від рук окупантів загинули послушники Павло та Всеволод [13, с. 45]. Менш трагічним виявилось прибуття 9 вересня німецької каральної групи і фольксдойчів у Ситно поблизу Дубно. Вони заарештували місцевого священика під час відправи [28, арк. 1]. Двома днями раніше німці взяли заручниками 74 громадян с. Верхова Острозького району. Дев'ятого вересня голова району в Острозі повідомляв окружному комісару, що заарештовано серед інших священика Олександра Туркевича, старосту села Павла Мартиновського, вчителя Володимира Митрофанова, агронома Володимира Штундера, бухгалтера млина Артема Шевчука та лісничого Івана Козака [21, арк. 63]. Відомо про арешт 24 вересня священика і 7 селян у с. Сураж. Пізніше їх відправили до в'язниці в Шумську [24, арк. 104].

Просування радянських військ на захід змусили автокефальних священиків залишати парафії. Клірик Дніпропетровської єпархії о. Михайло Худенко просив 29 вересня 1943 р. єпископа Платона Рівненського Автокефальної церкви призначити на парафію, оскільки через військові події довелось виїхати з с. Василівка Софіївського району Дніпропетровської округи [41, арк. 30]. Владика призначив священика настоятелем у Кустин Олександрійського деканату. Вже на початку жовтня в Рівненську єпархію просився протоієрей Микола Саранча. З 1941 р. він трудився на Київщині та Полтавщині [38, арк. 200]. Восени 1943 р. тимчасове місце праці на Рівненщині отримав евакуйований із Київщини священик Іван Кващенко [39, арк. 14], а на Крем'яччині – безмісний священик з Дніпропетровщини о. Ігор Омельченко [38, арк. 207]. Наближення фронту змусило залишити працю в м. Заслав отців Семена і Якіма Гаюків і повернутись на Крем'яччину [40, арк. 46].

У жовтні 1943 р. нацисти стратили відомих волинських священиків, котрі входили до складу Автокефальної церкви. Ці вбивства стали наслідком провокацій радянських терористів. Так, 15 жовтня німці розстріляли в Рівному 30 українців, серед яких члени Луцької духовної консисторії протоієрей Микола Малюжинський та Рівненського церковного управління о. Володимир Мисечко, настоятель з Хотина о. Ілля Ільчук, о. Олександр Пінкевич [9, с. 88-89]. Тіла вбитих спалено. Крім священиків, тоді ж жертвами нацистів стали відомі культурні і просвітнянські діячі краю. Наступного дня після розстрілів в Рівному загинув о. Стефан Мельников із родиною, настоятель парафії Новомиськ Здолбунівського району [38, арк. 203]. На початку листопада 1943 р. окупаційні війська разом із шуцполіцією заарештували священика в Спасові на Рівненщині. Згодом його відправили в Мізоч [25, арк. 60].

Потерпало волинське духовенство і від радянських партизан. У с. Янушівка на Рівненщині на початку грудня вони пограбували місцеве населення і повісили священика. Отець був людиною молодого віку і походив, як зазначено в джерелах, з Дерманя [27, арк. 30]. Натомість 23 грудня польський загін у кількості 300 чоловік, просуваючись Рівненщиною, поблизу с. Чудель затримав місцевого священика Галабурду. Чи саме поляки вбили його, встановити не вдалося. Відомо лише, що ієрей загинув, орієнтовно, у цей час.

Щодо втрат волинського духовенства, то з подачі німецького ученого Фрідріха Геєра українським партизанам приписано убивство 27 священиків Автономної церкви влітку 1943 р. Вигадку повторили російські дослідники Д. Поспеловський [57, с. 215] та М. Шкаровський [63, с. 180]. Уважне вивчення праці Ф. Геєра дає несподівані результати – автор навіть прізвища лише семи священиків, котрі загинули у 1943 р. Що ж до 20 інших, то Геєр спирається на донесення єпископа Рівненського Автономної церкви Федора (Рафальського) про вбитих нібито українськими повстанцями священиків-автономістів [65, с. 220]. Із семи осіб, які називає Геєр, о. Іпатій Червінський загинув у січні 1943 р. Його поранили на вулиці Ковеля і невдовзі священик помер. Натомість о. Мелетій Рижковський правдоподібно загинув у 1945 р. Третій із переліку Геєра о. Євген Мержвинський дійсно був забраний невідомими 3 квітня 1943 р., однак, не маємо достовірних відомостей, що це вчинили повстанці. Джерела підтверджують і смерть о. Юрія Іваницького 7 травня 1943 р. Про отців Мельникова, Любича та Бондарчука взагалі не вдалося знайти відомості. За нашими даними, о. Стефан Мельник розстріляний німцями 16 жовтня 1943 р. Також відомо про страченого нацистами у 1943 р. псаломщика Гурія Бондарчука. Отже, із семи наведених прикладів лише половина може бути прийнята, із застереженнями, як підтвердження висловленого звинувачення на адресу українських повстанців. На жаль, крім Геєра ніхто не ознайомився із змістом рапорта єпископа Федора (Рафальського). Коли б такий існував, радянська влада перша використала б його в антиукраїнських цілях.

У листопаді 1943 р. до лікарні з тяжкими пораненнями потрапив благочинний Дубенського деканату Автокефальної церкви протоієрей Яків Маркевич [34, арк. 135]. На час госпіталізації священика Рівненське церковне управління призначило о. Олександра Ляковського виконувати обов'язки декана. Натомість, настоятель церкви с. Коршів Луцького району о. Василь Ханч був схоплений німцями під час служби і спалений у клуні разом з іншими жителями села [8, с. 22].

Наближення фронту, а з ним і неминучих репресій сталінських спе-

цорганів спонукали частину волинського духовенства міркувати про виїзд на захід. Спеціально для евакуації членів Рівненського церковного управління в Генерал Губернаторство чи Райх владика Платон (Артемюк) просив видати для шести осіб управління і їх родин перепустки і транспорт [43, арк. 5]. Виїхати мали єпископ Платон, протоієрей Василь Варварів, протоієрей Ананія Теодорович, єпископ Вячеслав (Лісичський), архієпископ Никанор (Абрамович) та псаломщик Віталій Давидовський. Пізніше радянський режим оцінював виїзд священників Автокефальної церкви з території Волинської області в 60 осіб [18, арк. 114].

Однак, не було спокійно і в Генеральній Губернії. Жертвами польських боїв у 1943 – 1944 рр. стали православні священники, також представники волинського духовенства. Євген Пастернак писав, що замордовано о. Лева Коробчука із парафіянами с. Ласків, загинули о. Олександр Гуторевич з с. Сліпче Грубешівського повіту та о. Іван Панчук. У січні 1944 р. поранено о. Авраама Кисіля з Войславович, разом із парафіянами загинув у квітні 1944 р. о. Микола Гольц та інші [56, с. 429].

Ті, хто виїхав з Волині, опинились у країнах Європи: у Берліні трудилися псаломщик Микола Левитський, протоієрей Аркадій і Платон Закидальські, псаломщик Олександр Грабовський; у Дрездені знайшли притулок о. Сергій Самойлович, о. Лука Андрійчук [48]; поблизу Мюнхена опинився о. Федір Білецький [49, с. 65]. Чехословаччина стала місцем перебування архієпископів Автономної церкви Антонія (Марценка) та Іоана (Лавриненка) [3, с. 18]. Залишили Волинь священник передреволюційного виховання о. Володимир Соколовський [50, с. 25], душпастир з Житомирщини о. Дам'ян Остапчук [4, с. 22] та клірик Поліської єпархії о. Павло Фалько [60, с. 30].

На початку 1944 р. радянські війська витіснили німецьких окупантів з Волині. У березні Московська патріархія відрядила у Волинську єпархію єпископа Пітіріма Курського для приєднання місцевого духовенства як автокефального, так і автономного. В урядових звітах зазначалося, що станом на 1 січня 1944 р. у Волинській області нараховувалось 313 храмів і два монастирі [17], що дає певну інформацію для визначення чисельності духовенства. За інформацією уповноваженого Головатого, на 1 липня 1944 р. у Рівненській області зареєстровано 259 священників і 62 дякони [30, арк. 7].

Отже, протягом Другої світової війни чисельність волинського православного духовенства зазнала значних змін. Причинами коливань стала радянська та нацистська релігійна політика, воєнні дії. Протягом 1939 – 1941 рр. значна частина представників духовної верстви була заарештована і вислана або розстріляна радянською

владою. Під тиском режиму священники залишали службу, зрікались сану, кількість насельниць Обицького жіночого монастиря скоротилась утричі. Окремі клірики скористались невизначеністю перших місяців радянської окупації і нелегально перетнули кордон СРСР з Генеральною Губернією. Напередодні і в перші дні німецько-радянської війни сталінський режим здійснив зачистку представників верстви, ув'язнивши і знищивши багатьох із них.

Нацистський режим на початках сприяв швидкому відновленню чисельності духовної верстви за рахунок повернення втікачів із Генеральної Губернії, відновлення статусу зреченцями і заштатними священниками, новими висвятами для церковних структур у підрадянській Україні. Кінець 1942 – 1943 рр. стали часом репресій проти православних священників з боку нацистів, радянських і польських партизан. В окремих випадках українське підпілля карало тих духовних осіб, котрі співпрацювали із окупаційною владою. Усе ж обставини відродження Української церкви в роки війни породили надлишок духовних кадрів у формі заштатних священників, котрі не могли отримати парафію. Причиною виїзду духовенства в кінці 1943 р. стало наближення фронту й очікувані репресії сталінського режиму.

Джерела та література:

1. Архів Луцько-Волинського єпархіального управління (далі – АЛВСУ). – Спр. 527.
2. АЛВСУ. – Спр. 1058.
3. Александров Б. Поездка преосвященного Фотия, архиепископа Орловского и Брянского в Австрию и Чехословакию / Б. Александров // Журнал Московской патриархии. – 1945 (ноябрь). – № 11.
4. А.О. о. Протоіерей Дам'ян Остапчук // Українське православне слово. – 1968 (листопад). – Ч. 11.
5. Архіпастирський ювілей його блаженства митрополита Діонісія // Український православний календар на 1948 рік. – Штутгарт; Мюнхен, 1947.
6. Архів Рівненсько-Острозького єпархіального управління. – Колекція документів.
7. Архів Свято-Миколаївського Обицького жіночого монастиря. – Колекція документів.
8. Барцевський Є. прот. Вирок історії (До 40-річчя визволення України від гітлерівської окупації) / Євген Барцевський // Православний вісник. – 1984 (листопад). – № 11.
9. Бачинська К. Життя для добра / К. Бачинська. – Рівне, 2003.
10. Бачинська К. Становлення автокефалії на Волині / К. Бачинська // Наша віра. – 1997 (грудень). – Ч. 12 (116).

11. Бл. п. митрополит Никанор // Українське православне слово. – 1969 (травень). – Ч. 5.

12. Василів-Базюк Л. Вони служили церкві і рідному народові. Спогади про Діда і Батька / Л. Василів-Базюк. – Львів, 2004.

13. (Вашук) Варфоломій, архієпископ. Мілецький Свято-Миколаївський монастир / В. (Вашук). – Рівне, 2003.

14. Власовський І. Пам'яті пастиря-мученика / І. Власовський // Богословський вісник. – 1948. – Ч. 2.

15. В кігтях ГПУ // Волинь. – 1942 (22 березня). – Ч. 23(51).

16. (ВШ.) З церковного життя // Волинь. – 1942 (9 липня). – Ч. 52(80).

17. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-393. –

Оп. 1. – Спр. 2.

18. ДАВО. – Ф. Р-393. – Оп. 2. – Спр. 95.

19. ДАВО – Ф. Р-393. – Оп. 3. – Спр. 2.

20. Державний архів Житомирської області. – Ф. 76. – Оп. 2. – Спр. 12.

21. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-22. –

Оп. 1. – Спр. 53.

22. ДАРО. – Ф. Р-22. – Оп. 1. – Спр. 231.

23. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 14.

24. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32.

25. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33.

26. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37.

27. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 39.

28. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 41.

29. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 83.

30. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 1.

31. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 11.

32. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 11. – Спр. 435.

33. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 3.

34. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 4.

35. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 6.

36. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 8.

37. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 12.

38. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 13.

39. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 14.

40. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 18.

41. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 22.

42. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 1. – Спр. 27.

43. ДАРО. – Ф. Р-281. – Оп. 2. – Спр. 2.

44. ДАРО. – Ф. Р-2771. – Оп. 2. – Спр. 3673.

45. Д[ублянський]. А[натолій], протоієрей. Собор єпископів УАПЦ у Варшаві в 1944 році / А. Дублянський // Рідна церква. – 1964 (липень-вересень). – Ч. 59.

46. Життєпис єпископа Юва // Українське православне слово. – 1968 (грудень). – Ч. 12.

47. Заштатний протоієрей Ростислав Кваснецький // Православний вісник. – 1974 (серпень). – № 8.
48. Колчицкий Н., протопресвітер. Православные русские приходы в Германии / Н. Колчицкий // Журнал Московской патриархии. – 1945 (декабрь). – № 12.
49. Красевич Ю., протопресвітер. Від ОУН, УПА до Святого Престолу / Ю. Красевич. – Тернопіль, 2001.
50. Кульчинський Ф., свящ. Ще одна грудочка землі на свіжу могилу св. п. о. митр. прот. Володимира Соколовського / Ф. Кульчинський // Українське православне слово. – 1965 (липень). – Ч. 7.
51. Медвідь Володимир, митр. прот. Син Холмщини. Спогади / В. Медвідь. – Рівне, 2000.
52. Митрофорний протоієрей Іван Кремінський // Церковний календар 1993. – Сянік, 1993.
53. Міненко Тимофій, свящ. Православна церква під час Другої світової війни 1939 – 1945, (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег; Львів, 2000. – Т. I.
54. Нікчемне вбивство митрополита Олексія // Крем'янецький вісник. – 1943 (6 травня). – Ч. 5 (187).
55. [Оголошення] // Крем'янецький вісник. – 1943 (9 травня). – Ч. 37 (179).
56. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто, 1989.
57. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – Москва, 1995.
58. Про Житомирську область // Волинь. – 1941 (1 вересня). – Ч. 1.
59. Сагайдаківський Віталій, свящ. Правди не втопити. Спогади з 50-тиріччя пастирства 1927 – 1977 / В. Сагайдаківський. – Торонто, 1977.
60. Сердюк В. Автобіографічний життєпис о. протопресвітера Павла Фалька / В. Сердюк // Українське православне слово. – 1979 (липень-серпень). – Ч. 7-8.
61. Теодорович А., протопресвітер. Преосвященний Платон, єпископ Рівенський (В світі Павло Артемюк). Спогад / А. Теодорович // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4.
62. Українське життя: Відзначення пам'яті Тараса Шевченка // Волинь. – 1942 (29 березня). – Ч. 25 (43).
63. Шкаровский М. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах) / М. Шкаровский. – Москва, 2005.
64. Якимович М. Виправдав своє покликання / М. Якимович // Єпархіальні відомості. – 2000 (січень). – Ч. 1 (7).
65. Heyer Friedrich. Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Köln-Braunsfeld, 1953.